

JANNEKE KALSBECK, RADOVAN LUČIĆ¹
UVA – Slavische faalkunde
Spuistraat 210, NL – 1012 VT AMSTERDAM

OBLIK KONDICIONALNA U FUNKCIJI OZNAČAVANJA PONAVLJANE RADNJE U PROŠLOSTI

Kondicional u funkciji označavanja ponavljane radnje u prošlosti jest odlika hrvatsko-bosansko-srpskog dijasistema (i to ne cijelog) u odnosu na situaciju u drugim slavenskim jezicima. Čini se da je ta upotreba, historijski gledano, zamijenila sličnu upotrebu imperfekta koja je postojala u staroslavenskom i starohrvatskom, posebno u slučaju svršenih glagola, i pogotovo u zavisnim rečenicama, gdje se u suvremenom jeziku habitualni kondicional najčešće pojavljuje.

Habitualni kondicional od svršenih glagola, koji je češći nego onaj od nesvršenih, "ispunjava prazninu u sustavu" jer se na taj način može eksplicitno razlikovati ponavljana izvršena radnja (izrečena kondicionalom svršenog glagola) od ponavljane neizvršene radnje ili ponavljanog procesa. Međutim, u suvremenom jeziku konkuriraju mu kako upotreba perfekta nesvršenih glagola u toj funkciji, tako i kondicional nesvršenih glagola. Pitanje je u kojoj mjeri glagolski vid, vrsta ponavljanja (izrečena poglavito priloškim oznakama), povezanost s drugom radnjom ili vanjskim čimbenikom te upotreba u zavisnim ili nezavisnim rečenicama određuju izbor kondicionala. Kao prvi pokušaj odgovora na ovo pitanje, autori su na temelju Amsterdamskog paralelnog slavenskog korpusa (ASPAC) i na temelju dijela Hrvatskog nacionalnog korpusa (HNK) istražili upotrebu habitualnog kondicionala u kombinaciji s nekim frekvencijskim priloškim oznakama, kao i njegovu upotrebu u zavisnim rečenicama s veznicima *čim* i *kad*.

KLJUČNE RIJEČI: *ponavljane radnje, kondicional, habitualne konstrukcije, glagolski vid*

¹ Autori ovog priloga sudjeluju u istraživačkoj grupi za poredbeno proučavanje glagolskog vida u slavenskim jezicima pri Odsjeku za slavistiku Amsterdamskog sveučilišta. Grupa se do sada ponajviše bavila glagolskim vidom u ruskom, poljskom, češkom te hrvatskom i srpskom, između ostalog i za potrebe nastave. Radi se na osnovi rada Adriaana Barentsena, koji pored svojih brojnih radova o funkciji i značenju poglavito ruskog glagolskog vida zadnjih godina sastavlja opsežan paralelni korpus na osnovi prijevoda svjetskih klasika na slavenske jezike (u daljnjem tekstu ASPAC - Amsterdam Slavic Parallel Aligned Corpus). Glavna je svrha korpusa usporedno istraživanje funkcija i značenja glagolskog vida u slavenskim jezicima. Zahvaljujemo se ostalim članovima grupe, a posebno Adriaanu Barentsenu na kolegijalnoj suradnji i pomoći te na izuzetno korisnim prijedlozima i primjedbama.

I. OZNAČAVANJE PONAVLJANIH RADNJI U SLAVENSKIM JEZICIMA

Kao što su neki lingvisti već prije ustanovili, slavenski se jezici međusobno prilično razlikuju u označavanju ponavljane radnje.² Primarnu ulogu u tome ima glagolski vid, a označavanje ponavljane radnje nije naravno jedini parametar po kojem se slavenski jezici razlikuju u toj kategoriji: pored svih podudarnosti između slavenskih jezika što se tiče glagolskog vida padaju u oči (ponekad znatne) razlike. Tu se može pomisliti i na druge parametre koje je obradio Stephen Dickey u svojoj monografiji, kao na primjer vid u historijskom prezentu, vid u glagolskim imenicama, itd. (Dickey, 2000). Više autora je konstatiralo geografsku podijeljenost slavenskog svijeta u pogledu glagolskog vida, pri čemu se može razlikovati istočna grupa (kojoj pripadaju npr. ruski i bugarski) i zapadna (npr. češki, slovački, slovenski). Poljski i hrvatski (uz bosanski i srpski) nalaze se između te dvije zone, s time da poljski teži prema istočnoj, a hrvatski i srpski prema zapadnoj zoni.³

Geografska se podijeljenost vidi i kod označavanja ponavljanih radnji. Pri tome se posebice misli na takozvano "neograničeno ponavljanje".⁴ Slavenski se jezici uglavnom ne razlikuju u označavanju ponavljane izvanvremenske radnje označene prezentom (tipa *Taj ljigavac mi pokvari svaku scenu svojom pojavom*), jer izgleda da svi, osim makedonskoga, posjeduju mogućnost upotrebe perfektivnog prezenta u toj funkciji. Ali za označavanje ponavljane radnje u prošlosti, razni slavenski jezici koriste različita sredstva. To se može ilustrirati sljedećim primjerima iz prijevoda dječjeg klasika "Medo Winnie zvani Pooh":⁵

Engleski original:

(1) *Every morning he went out with his umbrella and put a stick in the place where the water came up to [...]*

Ruski i poljski ovdje upotrebljavaju imperfektivni preterit (indikativ):

(1a) *Каждое утро Кристофер Робин выходил с зонтиком из дома и палочкой отмечал место, до которого поднималась вода. [...]*

(1b) *Każdego ranka wychodził z domu z parasolem i wtykał patyk w miejsce, do którego dochodziła już woda, [...]*

² Usp. na primjer radove M. Ivić 1983 i Mønnesland 1984. Barentsen 2008 posebno se bavi konstrukcijama (u raznim slavenskim jezicima) za izražavanje međusobno povezanih i poredanih prošlih ponavljanih radnji u složenim rečenicama. Jedna od osnovnih razlika među slavenskim jezicima u tom pogledu sastoji se u orijentaciji određenog jezika na razinu "makrosituacije" (neograničenog slijeda ponavljanih radnji) ili na razinu "mikrosituacije" (svake pojedine radnje) (Barentsen, 2008).

³ Zametci ove ideje nalaze se kod Galtona, npr. u njegovom poglavlju o historijskom prezentu (1976: 97-103) i još izrazitije kod Mønneslanda (1984: 61). Ideju je prvi put eksplicitno i u potpunosti razvio i proširio Dickey (2000).

⁴ Gdje se ne specificira koliko puta se što ponavlja. Za taj tip ponavljanih radnji koriste se na primjer nazivi "unlimited repetition (iteration)" (Mønnesland, 1984: 53), "unlimited reiteration" (Xrakovskij, 1997: 22), "unbounded repetition" (Dickey, 2000: 50). Mønnesland koristi termin "frequentative habitual" za konstrukcije koje označavaju "neograničeno ponavljanje", tj. po njegovoj definiciji za rečenice koje "sadrže ili podrazumijevaju jednu od priloških oznaka za učestalost" navedenih u citatu u t. 4.2. Uz "neograničeno ponavljanje" razlikuje se i "ograničeno ponavljanje" (v. 3.2. (1), "reiteration").

⁵ U primjerima je vid relevantnih glagolskih oblika označen malim slovima, ¹ za nesvršeni vid, a ^p za svršeni vid. Primjeri iz ove točke uzeti su iz amsterdamskoga slavenskoga paralelnog korpusa (ASPAC) A. A. Barentsena.

Bugarski, isto tako u istočnoj zoni slavenskoga glagolskog vida, koristi nesvršeni imperfekt:⁶

(1c) *Всяка сутрин излизашеⁱ с чадъра си и забучвашеⁱ една пръчка до самата вода. [...]*

S druge strane slavenskog vidskog svijeta slovenski, slovački i češki mogu koristiti svršeni vid za ponavljanu izvršenu radnju, dok je upotrebom priloške oznake jasno da se radi o ponavljanju:

(1d) *Vsako jutro je s dežnikom odšel^p ven in zataknil^p palico tja, do kamor se je vzdignila^p voda, [...]*

(1e) *Každé ráno vyšiel^p s dáždnikom von a zarazil^p do zeme na miesto, pokiaľ siabalaⁱ voda, paličku [...]*

(1f) *Každé ráno šelⁱ s deštníkem ven a zarazil^p klacek na místo, kam až sabalaⁱ voda, [...]*

Kao što je poznato, hrvatski (kao i bosanski i srpski) posjeduje mogućnost korištenja oblika kondicionala za ponavljanu radnju u prošlosti:

(1g) *Svakoga bi jutro izašao^p s kišobranom i stavio^p štap na mjesto do kojega bi se voda popela^p, [...]*

Tu mogućnost od svih drugih slavenskih jezika ima još jedino i gornjolužički (*obersorbisch*):

(1h) *Kóžde ranje by z předešćnikom won šoł a tam, hdžež bě woda mjeztym dóšla, žerdku do zemje tyknył^p, [...]*

Kondicional se u ovoj funkciji može donekle usporediti sa strukturalno ekvivalentnom makedonskom konstrukcijom s česticom *ke* uz imperfekt (i tamo se radi o izvorno modalnom obliku odnosno čestici koja se koristi za neograničeno ponavljanje, a ista konstrukcija može imati i funkciju kondicionala), usp. sljedeći primjer iz *Harryja Pottera*:

Engleski original:

(2) *About once a week, Uncle Vernon looked over the top of his newspaper and shouted that Harry needed a haircut. (ASPAC)*

Hrvatski i srpski koriste oblik kondicionala:

(2a) *Otprilike jedanput tjedno tetak Vernon digao^p bi pogled s novina i doviknuo^p Harryju da se mora podšišati.*

(2b) *Једном недељно теча Вернон би дигао^p поглед са новина и дрекнуо^p да Хари треба да се шиша.*

A makedonski koristi *ke* uz (ovdje perfektivni) imperfekt, takozvani "futur preteriti":

(2c) *Приближно еднаш неделно тетин Вернон ке погледнеше^p преку горниот раб на весникот и ке викнеше^p дека Хари треба да оди на бербер.*

⁶ Bugarski za zavisne rečenice ima mogućnost svršenog imperfekta.

Hrvatski i srpski standardi ističu se dakle među slavenskim jezicima korištenjem oblika kondicionala u funkciji habitualnosti. Ali ta funkcija kondicionala nije jednako zastupljena u cijelom jezičnom području, a kondicionalu konkuriraju i različite druge konstrukcije sa sličnom funkcijom u raznim dijelovima jezičnog kontinuuma.

2. VIDSKA PODIJELJENOST HRVATSKO-BOSANSKO-SRPSKOG DIJASISTEMA

U pogledu sustava i upotrebe glagolskih oblika te glagolskog vida, hrvatsko-bosansko-srpski dijasistem nije homogeno jezično područje. Uz dobro poznate pojave kao što su nepoznavanje aorista u zapadnijim regijama ili reducirana upotreba infinitiva u istočnima, postoje znatne razlike i u sustavu (kvantitativnog) glagolskog vida, a to se odražava i u označavanju ponavljanih radnji. Slika geografske podijeljenosti u tom pogledu koju vidimo na cijelom slavenskom jezičnom području (v. t. 1.) donekle se primjećuje i u tom dijasistemu, usp. na primjer sljedeće pojave:

- (1) Nalazi se šira upotreba indikativa svršenog vida za ponavljane radnje u prošlosti u zapadnijim regijama (kao i u češkom ili slovenskom), na primjer na krajnjem zapadu čakavštine, u istarskim govorima: npr. *Jedamput se je ubilo*^p "ofci već 'prije bi se češće klale ovce' (Žminj; v. Kalsbeek, 2003: 110). Čini se da slična - šira - upotreba indikativa svršenog vida postoji i u kajkavskim govorima (v. Ivić, 1983, Mønnesland, 1984: 67).⁷
- (2) U nekim sjeverozapadnim čakavskim govorima iterativnost je gramatikalizirana u derivacijskom sufiksu glagola: postoji produktivna kategorija iterativnih glagola izvedenih od nesvršenih glagola, isto kao na primjer u češkome, usp. *smo čuv'evale skupa* 'znale bismo zajedno čuvati [stoku]' (iterativni glagol), prema običnom nesvršenom preteritu (durativu) *smo čuvale* (Žminj; v. i Kalsbeek, 2003: 109).⁸

Osim toga, u raznim dijelovima dijasistema za označavanje habitualnosti funkcioniraju različite druge konstrukcije, na primjer:

- (1) Za znatan dio dijasistema vrijedi da se koriste glagoli *znati* ili *umjeti* kao habitualni pomoćni glagoli u konstrukcijama tipa *Mladenka nam je znala pričati o zalascima sunca i večerima na morskoj obali* (Hellman, 2005: 25). Kao što je poznato, ta konstrukcija često postoji usporedno s habitualnim kondicionalom, a postoji i u kombinaciji s takvim kondicionalom, usp. *Ne očajavaj, oče! - znala bi ga tješiti Zejna* (Hellman, 2005: 79).

⁷ Milka Ivić, citirajući Helenu Béličovu-Križkovu, navodi primjer *Svaki je čas po jedan istupio iz drvoreda, stao u grabu, pa onda potrčao da stigne na svoje mjesto*, za koji kaže da mora biti preuzet iz teksta autora "čiji je jezik pod neposrednim uticajem kajkavskih narodnih govora (gde je [...] izbor perfekta svršenog vida pod ovakvim okolnostima zaista moguć" (Ivić, 1983: 50-51, fusnota 30.), jer u njemu upotreba svršenih oblika za preterit po mišljenju autorice nije u skladu sa standardnom normom.

Šira upotreba svršenog indikativa za označavanje ponavljanih radnji u prošlosti primjećuje se na primjer i u tekstovima u Šojatovu opisu turopoljskih govora, na pr. opis običaja oko obroka u zdruzi: *Kokoši je saki, kakti familija imela svoje, on si je to već priredil^p za večeru a družina je imala samo obet i roček* (Mraclin, v. Šojat, 1982: 438; primjer je preuzet bez akcenata i drugih dijakritičkih znakova).

⁸ Hrvatski standard također posjeduje taj tip tvorbe, ali u ograničenoj mjeri (npr. za dvovidne glagole, usp. *večeravati iter.* prema *večerati*^{i p}); vidi Babić, 1978.

- 2) U srednjoj Bosni postoji područje koje koristi habitualnu konstrukciju *bi* + imperativ (u obliku 2. l. jd.), tipa *pòkōjnī bi òtac rèci; pa bi jōj ja òtkāj* (Paklarevo kod Travnika; Valjevac, 2002: 240).
- (3) U sjevernim i središnjim crnogorskim govorima kombinacija imperfekta glagola *hijeti* s infinitivom, ili s *da* uz prezent [konstrukcija tipa koji Belyavski-Frank (2003) zove "Balkan Conditional"] osim kondicionalnog značenja i (u vrlo ograničenoj mjeri) značenja "futura preteriti" (na primjer *zora udarit' bočaše* "zora je bila spremna da 'udari'"), može imati i iterativnu/habitualnu funkciju (Belyavski-Frank, 2003: 33-35).⁹
- (4) Na Rabu i Pagu čuvaju se relikti staroslavenske upotrebe imperfekta svršenih glagola u habitualnoj funkciji.¹⁰ "Imperfektom glagola perfektivnih (tako kako i imperfektivnih) kazuje se, da nešto biva svaki put u neko vrijeme, kad to vrijeme dođe, na pr. *kakò ostàvlašè tako najđàšè* (kako bi ostavio, tako bi našao)" (Kušar 1894: 49). Za sličnu upotrebu tog oblika na Pagu vidi Houtzagers 1991.
- (5) U nekim istarskim čakavskim govorima kondicional II (češće nego kondicional I) ima funkciju habitualne konstrukcije za prošlost, usp. *znútre bi jin reklī - molíte, molíte, ku čò znóte - , i oni bi bili počeli molít* (Cerovica u Labinštini; Kalsbeek, 2003: 111).¹¹

Naravno, teško je utvrditi u kojem se opsegu ovdje navedene konstrukcije međusobno poklapaju u svojoj habitualnoj funkciji. Neke razlike između funkcije habitualnog kondicionala i konstrukcijā sa *znati* i *umjeti* navodi Hellman (2005: 76–78).

U ostatku ovoga priloga zadržat ćemo se samo na kondicionalu u funkciji označavanja ponavljane radnje u prošlosti; tu konstrukciju ćemo nazvati "habitualna konstrukcija" (HK). Inače, u velikom dijelu slučajeva gdje se HK koristi u nezavisnim rečenicama¹² postoji mogućnost izbora jer je kondicional u toj funkciji (svršeni ili nesvršeni) u načelu često zamjenjiv nesvršenim indikativom; npr. kondicional u rečenici *Svake noći bi otvorio prozor* mogao bi se zamijeniti indikativom: *Svake noći je otvarao prozor*.¹³ Trebalo bi dakle pogledati za koje se sintaktičke i semantičke čimbenike može pretpostaviti da utječu na izbor kondicionala.¹⁴

⁹ Usp. Musićevu teoriju, na više mjesta izrečenu, da je kondicional (*bih* uz radni pridjev) u stvari preterit starijeg oblika futura (*budem* uz radni pridjev), vidi npr. Musić, 1896: 168-169.

¹⁰ Hercigonja analizira ovu funkciju imperfekta u Zografskom kodeksu (1961: 119–124); D. Malić spominje sličnu njegovu funkciju u *Žičima svetih otaca* (Malić, 1997: 544).

¹¹ Prema Maretiću, u standardnom jeziku "[k]ad se kazuje da je štogod u prošlosti često bivalo, da se ponavljalo, onda se može uzeti kondicional, ali samo kraći" (1963: 638). Stevanović za "potencijal za prošlost" kaže da "se sreće samo u modalnim službama, dok u funkciji označavanja radnji koje su se ponavljale u prošlosti dosad, koliko nam je poznato, nigde nije zabeležen" (1974: 719).

¹² Pod "nezavisnim rečenicama" u ovom radu podrazumijevamo i jednostavne (proste) rečenice, i glavne rečenice u složenim rečenicama.

¹³ U zavisnim rečenicama s veznicama *čim* i *kad*, kad je jasno da je riječ o prethodnim događajima, HK je često jedina mogućnost (v. t. 3.3. i 4.2.).

¹⁴ Osim čimbenika navedenih u ovom prilogu vrijedilo bi istražiti na primjer ulogu negacije, ulogu određenih leksičko-semantičkih značajki pojedinih glagola itd. Zasad ćemo se ograničiti samo na ovdje navedene čimbenike.

3. MOGUĆI ČIMBENICI PRI IZBORU KONDICIONALNA KAO HABITUALNE KONSTRUKCIJE

3.1. GLAGOLSKI VID

Za izricanje ponavljane radnje općenito je glavna tendencija u hrvatskom jeziku upotreba nesvršenog vida. Pri tome razlika između ponavljane svršene radnje i ponavljanog procesa nije uvijek jasna iz glagolskog oblika. Međutim, habitualni kondicional pruža mogućnost kontrasta između ponavljanog procesa, za koji se prirodno koristi nesvršeni oblik, i ponavljanih događaja, za koji bi se radi jasnih kontura radije upotrijebio svršeni glagol. Očito je, dakle, da kondicionalni oblik svršenog glagola "ispunjava prazninu u sustavu": jasno je da se radi o ponavljanju, a opet se na mikrorazini svake ponavljane radnje izražava izvršenost. U rečenici *Svake noći bi otvorio prozor* potpuno je evidentno da se radi o ponavljanju izvršenoj radnji, dok u rečenici *Svake noći je otvarao prozor* to nije slučaj (u nesvršenom se preteritu neutralizira razlika između ponavljane izvršene radnje i ponavljanog procesa). A kondicional svršenih glagola zaista se češće pojavljuje u habitualnoj funkciji nego kondicional nesvršenih glagola, pogotovo u zavisnim rečenicama. Uloga habitualne konstrukcije s glagolima svršenog vida jest dakle izricanje ponavljane svršene radnje u prošlosti.

Jedno od glavnih pitanja je u čemu se točno razlikuju konstrukcije s glagolima nesvršenog vida u indikativu od onih s glagolima nesvršenog vida u kondicionalu u funkciji označavanja ponavljane radnje (HK). U slučajevima gdje u rečenici nema priloške oznake ponavljanja, ta razlika je očito funkcionalna. Iz niže navedenih rečenica (1. i 2.) jasno je da glagol u HK ne može značiti neponovljenu radnju, a glagol u indikativu može:

1. *Otvaraoⁱ bi prozor*
2. *Otvaraoⁱ je prozor*

U prvoj je rečenici upotrebom habitualne konstrukcije istaknuto vidsko značenje ponavljanja radnje, odnosno habitualno značenje nevršenog vida.¹⁵ U drugoj rečenici upotreba indikativa ne nameće nikakva ograničenja vidskim značenjima, stoga je moguća dvostruka rečenična interpretacija: kao ponavljane radnje (izvršene ili neizvršene) i kao jednokratnog procesa. Međutim, uz vremenske priloške oznake situacija postaje složenija: usporedimo li rečenice

3. *Svake noći bi otvaraoⁱ prozor*
4. *Svake noći je otvaraoⁱ prozor*

jasno je da ni u indikativu ne može biti riječi o neponovljenoj radnji. Tu priloška oznaka označuje ponavljanje radnje te se samim tim postavlja pitanje koja je funkcija habitualne konstrukcije, s obzirom na mogućnost izricanja ponavljanja procesa indikativom.

Habitualna konstrukcija i sa svršenim i s nesvršenim glagolima eksplicitno označava ponavljanu radnju. Dok HK sa svršenim glagolom eksplicitno izriče da

¹⁵ Ta se konstrukcija, naravno, može interpretirati i u značenju kondicionala, ali ovdje je promatramo izričito u funkciji ponavljanja radnje u prošlosti.

je radnja na mikrorazini izvršena, postavlja se pitanje izriče li HK s nesvršenim glagolom neizvršenost radnje na mikrorazini. Za određeni tip vremenskih zavisnih rečenica na to se pitanje ipak može potvrdno odgovoriti (v. 4.2.).

Doduše, referencijalne razlike između rečenice 3 i 4 mnogo su manje uočljive nego u zavisnim rečenicama, ali primjećuje se razlika u prezentaciji situacije. U rečenici 4 habitualnost je eksplicitno izražena samo priloškom oznakom, dok je u rečenici 3 izražena i oblikom kondicionala, a priloškom oznakom je u prvom redu specificirana. Međutim, moglo bi se reći da ovdje HK uz svoju funkciju označavanja ponavljane radnje ističe i pojedine mogućnosti za realizaciju radnje.

Ovdje valja naglasiti da se habitualna konstrukcija u hrvatskom standardnom jeziku koristi ponajviše u narativnim tekstovima, odnosno da je svojstvena pripovjedačkom stilu. Za njenu realizaciju potreban je vremenski i situacijski okvir u prošlosti koji tvori kontekst za niz ponavljanih radnji. Maretić ističe da se "u pripovijedanju uzimaju po dva kondicionala ili po više njih; rijetko se uzima samo jedan [...]" (Maretić, 1963: 638). Takav okvir primjećuje se i kada se HK koristi u retrospektivnoj upotrebi, u slučajevima kada se želi istaknuti da je trenutak vršenja radnje jasno odvojen od trenutka pripovijedanja. Milka Ivić za takvu upotrebu koristi naziv "evokativno kazivanje".¹⁶

3.2. TIPOVI PONAVLJANIH RADNJI.

Katkad se ukazuje na mogućnost da vrsta ponavljanja ima određenu ulogu kod izbora habitualne kondicionalne konstrukcije. Pritom se spominje *frekvencija* (visoka prema niskoj frekvenciji neke radnje), a kao još važniji čimbenik se javlja *redovitost* (za redovito ponavljane radnje radije se koristi indikativ, a za neredovito ponavljane habitualni kondicional). U literaturi postoji prilična terminološka zbrka: koriste se nazivi kao "frekventnost", "iterativnost", "habitualnost", "distributivnost", "multiplikativnost", "sporadičnost". Postoji više klasifikacija tipova ponavljanja, između ostalih klasifikacije Xrakovskoga i Mønneslanda:

(1) Pored leksičkog značenja glagola, gramatičkih sredstava i konteksta, Xrakovskij (1997) navodi pet vrsta priloških oznaka koje mogu biti sastavnicama funkcionalno-semantičkog polja "plurality of situations"¹⁷: oznake koje izražavaju (a) "cyclicality" (npr. *subotom, godišnje*), (b) "interval" (npr. *često, rijetko, ponekad, redovito*), (c) "habituality" (*obično*), (d) "reiteration", (e) "complex adverbials" (1997: 21). Priloške oznake tipa "reiteration" (ili "count adverbials")

¹⁶ "O radnji koja se ponavljala u prošlosti može se u principu govoriti na dva načina – ili (1) striktno faktografski, tako da to po sebi ne prejudicira nepostojanje takvog ponavljanja u sadašnjosti (up. činjenicu da iza "faktografske" izjave *on je nju svakog četvrtka posećivao* može odmah uslediti napomena *što, uostalom, i dan-danas čini*) ili (2) s izvesnom emotivnom angažovanošću budući da se radi o e v o c i r a n j u u s p o m e n a, čime je dezaktualizovanost saopštenog neizbežno implicirana (up. nemogućnost da se ista ta napomena - *što, uostalom, i dan-danas čini* – nadoveže i na "evokativno" stilizovanu izjavu *on bi nju svakog četvrtka posećivao...*)." (M. Ivić, 1983: 44)

¹⁷ Xrakovskij u svojoj tipološkoj analizi i klasifikaciji "pluralnosti situacija" polazi od hipoteze da postoji univerzalna funkcionalna/semantička kategorija pluralnosti koja je u načelu inherentna objektima ("substances") označenim imenicama, a i radnjama označenim glagolima, odnosno, "situacijama" označenim rečenicama.

označavaju točan ili približno točan broj ponavljanja situacije (npr. *tri puta*; u kombinaciji s takvim priloškim oznakama u hrvatskom se ne koristi HK), a "complex adverbials" (npr. *tri puta godišnje*) označavaju kombinaciju (a) i (d), s kojom se može kombinirati HK.

(2) Mønnesland (1984) razlikuje sedam kategorija priloških oznaka koje određuju "repeated events that are not limited": oznake koje označavaju (1) "periodical frequency" (npr. *subotom, svaki dan, zimi*), (2) "usual occurrence" (npr. *obično*), pa onda četiri stupnja frekvencije: (3) "continuous frequency" (npr. *stalno, neprestano*), (4) "high frequency" (npr. *često*), (5) "low frequency" (npr. *rijetko*), (6) "sporadic frequency" (npr. *katkada, ponekad*).¹⁸

U točki 4.1. ćemo detaljnije pogledati frekvenciju HK u nezavisnim rečenicama u kombinacijama s raznim priloškim oznakama. Razlikovat ćemo kategorije konstantnost, cikličnost (= periodičnost), frekvenciju i sporadičnost.

3.3. HK U NEZAVISNIM I U ZAVISNIM REČENICAMA.

Konstrukcija habitualnog kondicionala u hrvatskome je vrlo česta, tvori se i od svršenih i od nesvršenih glagola, a javlja se i u nezavisnim i u zavisnim rečenicama. Često se u literaturi ukazuje na paralelu između HK i engleske konstrukcije s *would* koja ima sličnu funkciju, usp. sljedeći primjer iz *Harryja Pottera* (iz ASPAC-a):

[...] *every time they got near him, the broom would jump higher still.* (ASPAC)
 [...] *kad god bi mu se približili^p, metla bi se vinula^p još više, [...]*

Međutim, iz amsterdamskog paralelnog korpusa pokazuje se da je engleska konstrukcija znatno rjeđa nego hrvatski kondicional u toj funkciji. Osim toga se konstrukcija s *would* vrlo rijetko javlja u zavisnoj rečenici, dok je hrvatska konstrukcija čak češća u zavisnim rečenicama nego u nezavisnima. Zavisne rečenice, posebno vremenske, specifičan su slučaj (vidi točku 4.2., u kojoj ćemo detaljnije pogledati frekvenciju HK u zavisnim rečenicama s veznicima *kad* i *čim*).

Možda je upotreba kondicionala kao HK historijski čak primarno i nastala u zavisnim rečenicama. Moglo bi se pomisliti na paralelu s funkcijom svršenog imperfekta u staroslavenskome (i u starohrvatskome), kojem je kondicional u ovoj funkciji historijski mogao biti zamjena kad je imperfekt izišao iz upotrebe. Galton, objašnjavajući habitualnu funkciju svršenog imperfekta na primjeru *Ne vseгда li, jegъda načъnějaxomъ se brati, glagolaaxomъ psalmosa sego?* (iz *Suprasalskog zbornika*; u ovom se primjeru očito ponavljaju dvije korelativne radnje), ističe da nesvršeni imperfekt nije bio oblik koji se koristio specifično za izricanje ponavljanosti, nego oblik za izricanje statičnosti u prošlosti (što bi se čak moglo svesti na izricanje stanja, ili radnje koja nije dostigla "terminus" [kao što je na primjer konativ], tako da nije imala točnu poziciju u slijedu događaja). Svršeni vid je imperfektu dodao značenje ponavljanog događaja koji se svaki put ostvaruje. Po Galtonu je najvažnije da događaj izrečen svršenim imperfektom tvori signal, poticaj za radnju

¹⁸ Osim toga spominje još i kategoriju "zero frequency" (*nikad*), i adverbijalne zavisne rečenice s veznikom *kad god* ("whenever") (Mønnesland, 1984: 53–54).

drugog glagola (u ovom slučaju pjevanje psalma).¹⁹ U bugarskom svršeni imperfekt u zavisnim rečenicama vrši funkciju označavanja ponavljanih radnji u prošlosti, a slična je njegova funkcija postojala i u (staro)hrvatskome još u 16. stoljeću (npr. kod Marulića, usp. Mladenović 1957:135). Takav se imperfekt upotrebljavao često u rečenicama tipa *i ne vraćahu se kada pojdihu* (*Zadarski lekcionar* 59, v. Rešetar, 1898: 192).

Objašnjenju upotrebe kondicionala u funkciji označavanja ponavljane radnje u prošlosti sigurno mogu pridonijeti podaci o njezinom postanku, odnosno o prvim atestacijama, i o njegovoj geografskoj distribuciji.²⁰

3.4. KORELATIVNE RADNJE, ODNOSNO POVEZANOST S VANJSKIM UVJETOM

Moglo bi se ustvrditi da je korelacija s nečim drugim u rečenici ili u kontekstu jedno od glavnih obilježja HK. Možda se i u slučaju upotrebe HK u nezavisnim rečenicama radi o korelativnim, spojenim, "sparenim" ponavljanim radnjama, od kojih je jedna uvjetovana ili potaknuta drugom; ta druga radnja je često eksplicitna (kao što se naravno najizrazitije vidi u složenim rečenicama, vidi t. 3.3.)²¹, ali se katkad samo pretpostavlja, ili se razabire iz (šireg) konteksta. Radnja koju izriče HK na neki način je povezana, bilo s drugom radnjom ili procesom, bilo s nekom vanjskom okolnosti. To bi se poklapalo s idejom "signala" u Galtonovom opisu funkcije imperfekta svršenih glagola (v. 3.3.).

4.1 HK UZ PRILOŠKE OZNAKE VREMENA U NEZAVISNOJ REČENICI

U našem istraživanju obradili smo četiri tipa vremenskih priloških oznaka za izricanje ponavljane radnje, naime priloške oznake koje označavaju:

1. konstantnost (*cijelo vrijeme, stalno, neprestano*)
2. cikličnost (*subotom, jednom tjedno, jednom mjesečno*)
3. frekvenciju (*često, obično, redovito, rijetko*)
4. sporadičnost (*ponekad, katkad, s vremena na vrijeme, tu i tamo*).²²

Na temelju podataka iz Hrvatskog nacionalnog korpusa i ASPAC-a te provjerom pojavnica na internetu, moguće je zaključiti sljedeće: unatoč činjenici da habitualna konstrukcija dokida vidska ograničenja uz pojedine priloge, primjetne su sklonosti određenih priloga i priloških oznaka izboru svršenih odnosno nesvršenih oblika. Ovdje valja napomenuti da se navedeni prilozi i priloške oznake rjeđe pojavljuju u kombinaciji s HK nego u kombinaciji s indikativom, gdje u načelu ne stoje glagoli svršenoga vida (**Često je otvorio prozor*). Osim toga, odnosi zastupljenosti vremenskih priloga u indikativu i HK razlikuju se od skupine do skupine:

1. Priloške se oznake iz prve skupine vrlo rijetko pojavljuju uz HK, a tada stoje samo uz glagole nesvršenoga vida (**stalno bi otvorio prozor*).

¹⁹ "[...] the event couched in pv. Ip. constituted the signal (for saying the psalm each time)" (Galton, 1976: 180).

²⁰ Na tome trenutačno još radimo; za neke preliminarne rezultate v. Kalsbeek, 2008.

²¹ I ovdje valja spomenuti Maretićevu opservaciju da se habitualni kondicionali u naraciji često javljaju po dva ili više zaredom (v. t. 3.1.).

²² Vidi i klasifikacije Xrakovskoga i Mønneslanda u t. 3.2.

2. Priloške oznake iz druge skupine češće se pojavljuju uz HK nego one iz prve, a razlika u broju pojavnica s glagolima svršenog i glagola nesvršenog vida nije uočljiva.

3. Uz priloge **frekvencije** HK se procentualno češće pojavljuje nego u prve dvije skupine, a primjetna je i određena gradacija u odnosu pojavnica tih priloga s glagolima svršenog, odnosno nesvršenog vida u HK. Naime, prilog *redovito* pojavljuje se češće s glagolima nesvršenog vida, prilog *obično* pokazuje blagu sklonost glagolima svršenog vida, a uz prilog *često* glagoli svršenog vida dvostruko su zastupljeniji od glagola nesvršenog vida.

4. Prilozi i priloške oznake **sporadičnosti** mnogo su više zastupljeni u kombinacijama s HK nego članovi ostalih skupina. U indikativu ih je tek dvostruko više nego u HK. Članovi ove skupine otprilike četiri puta češće stoje uz glagole svršenog nego uz glagole nesvršenog vida.

4.2. HK U VREMENSKIM REČENICAMA

U složenim rečenicama dolazi do raznih vrsta ovisnosti radnji zavisne i glavne rečenice s obzirom na vid. Zasad smo djelomično obradili složene rečenice s vremenskim veznicama *čim* i *kad* u kojima se radi o ponavljanju kombinacija radnji glavne i zavisne rečenice. Pri obradi smo koristili paralelni korpus (hrvatski i srpski prijevodi, 500.000 riječi) i dio HNK-a ("Klasici", 260.000 riječi).²³

U složenim rečenicama s veznikom *čim* pri izricanju neponavljanih radnji u indikativu stoje u pravilu glagoli svršenog vida kako u glavnoj tako i u zavisnoj rečenici. To, uostalom, zahtijeva samo značenje veznika *čim*, značenje neposredne prethodnosti što implicira svršenu radnju. Pri izricanju ponavljanih radnji u zavisnoj rečenici također se koriste glagoli svršenog vida, ali, naravno, u habitualnoj konstrukciji,

1. *Čim bi sunce zašlo^p, mrak bi pao^p na otok.*

dok je u glavnoj rečenici uz svršeni glagol u habitualnoj konstrukciji također moguća upotreba njegovog nesvršenog parnjaka u indikativu koji, zbog specifičnog značenja veznika *čim*, ne mijenja međusobne vremenske odnose vršenja radnje glavne i zavisne rečenice. Tada, naime, i glavna rečenica u indikativu označava radnju koja slijedi neposredno nakon izvršene radnje zavisne rečenice:

2. *Čim bi sunce zašlo^p, mrak je padaoⁱ na otok.* (ASPAC)

Za označavanje ponavljanja kombinacije radnji glavne i zavisne rečenice dovoljna je, dakle, upotreba HK samo u zavisnoj rečenici. Osim toga, takvoj kombinaciji nije potreban kontekst da bi se znalo radi li se o habitualnoj ili o irealnoj konstrukciji.

Pretraga paralelnog korpusa pokazuje da se veznik *čim* najčešće pojavljuje upravo u te dvije kombinacije:

²³ Pri pretrazi pojavnica s veznikom *čim* korišten je samo ASPAC, ali u većem opsegu (1.000.000 riječi).

		ASPAC (25 primjera)
zavisna rečenica	glavna rečenica	
HK, svršeni vid	Indikativ, nesvršeni vid	11
HK, svršeni vid	HK, svršeni vid	10
HK, svršeni vid	HK, nesvršeni vid	2
HK, nesvršeni vid	HK, svršeni vid	2

U rečenicama s veznikom *kad* situacija je mnogo složenija nego u slučaju veznika *čim*: s obzirom na višeznačnost veznika *kad* teško je utvrditi značenjske odnose pojedinih kombinacija.²⁴ Osim toga, moguće su sve kombinacije glagolskog vida u glavnoj i zavisnoj rečenici.

Pojavnice s veznikom *kad* (pri ponavljanju kombinacija radnji glavne i zavisne rečenice):

	HK		indikativ	
	svršeni vid	nesvršeni vid	svršeni vid	nesvršeni vid
ASPAC (220 primjera)				
zavisna rečenica	116	42	4	58
glavna rečenica	56	11	11	142
HNK (Klasici) (86 primjera)				
zavisna rečenica	38	11	9	28
glavna rečenica	11	5	13	57

Najčešće kombinacije:

		ASPAC (220 primjera)	HNK (Klasici) (86 primjera)
zavisna rečenica	glavna rečenica		
HK, svršeni vid	Indikativ, nesvršeni vid	60	23
Indikativ, nesvršeni vid	Indikativ, nesvršeni vid	50	23
HK, svršeni vid	HK, svršeni vid	45	11
HK, nesvršeni vid	Indikativ, nesvršeni vid	30	10

U svakom slučaju, uočljivo je da se habitualna konstrukcija otprilike tri puta više koristi u zavisnim nego u glavnim rečenicama, u kojima je dakle češći indikativ, i to indikativ nesvršenih glagola. U prijevodima su odnosi nešto drugačiji nego u autorskim tekstovima, ali slika je u glavnim crtama ista.

²⁴ Istodobnost, u značenju 'dok', prijevremenost, u značenju 'nakon što' te uvjetnost, u značenju 'ako'.

U zavisnim rečenicama s veznikom *kad* glagolski vid ima veću ulogu nego u zavisnim rečenicama s veznikom *čim* jer se kombinacijama s veznikom *kad* mogu označavati i paralelne i slijedne radnje. Kod pojave habitualne konstrukcije s glagolima svršenog vida kako u zavisnoj tako i u glavnoj rečenici istaknuta je, na isti način kao i uz veznik *čim*, ostvarenost radnje glavne neposredno nakon ostvarenosti radnje zavisne.

3. *Kad bi ona pala^p na zemlju, izvukao^p bi mene iz kuta.*

Najčešće su, inače, kombinacije s habitualnom konstrukcijom svršenog vida u zavisnoj rečenici i indikativom s glagolom nesvršenog vida u glavnoj. I u takvoj kombinaciji habitualna konstrukcija u zavisnoj rečenici s glagolom svršenog vida može označavati prethodnost radnje te rečenice radnji glavne rečenice:

4. *Kad bi ona pala^p na zemlju, izvlačioⁱ je mene iz kuta (HNK),*

ali moguća je i durativna interpretacija nesvršenog oblika glagola iz glavne rečenice. Modalna interpretacija oblika kondicionala u tom slučaju ne dolazi u obzir; indikativ u glavnoj rečenici dovoljan je minimalan kontekst za prepoznavanje habitualne konstrukcije.

U slučaju kad je u zavisnoj rečenici HK s glagolom svršenog vida, a u glavnoj rečenici HK s glagolom nesvršenog vida, moguća je, kao i u primjeru 4, durativna interpretacija nesvršenog oblika glagola iz glavne rečenice:

5. *Kad bi ona pala^p na zemlju, izvlačioⁱ bi mene iz kuta.*

U rečenicama 3, 4 i 5 moguća je interpretacija ostvarenosti radnje glavne nakon ostvarenosti radnje zavisne rečenice. Međutim, osim označavanja prethodnosti radnje zavisne rečenice radnji glavne, rečenice s veznikom *kad* mogu (za razliku od rečenica s veznikom *čim*) označavati i istovremenost radnji zavisne i glavne rečenice, ali tada u zavisnoj stoji glagol nesvršenog vida:

6. *Kad god bi prolaziliⁱ pokraj hodnika na trećem katu, Harry, Ron i Hermiona prislonili^p bi uši na vrata da provjere da li Bundi još unutra reži. (ASPAC)*

5. UMJESTO ZAKLJUČKA

Jasno je da za definitivne zaključke o funkciji i značenju oblika kondicionala za označavanje ponavljanih radnji u prošlosti još treba proučiti (mnogo) više materijala. Ipak, čini se da se može ustvrditi sljedeće:

- HK s glagolima svršenog vida "ispunjava prazninu u sustavu": jasno je da se radi o izricanju ponavljane radnje u prošlosti, a na mikrorazini svake ponavljane radnje izražava se svršenost;
- u konstrukcijama s glagolima nesvršenog vida u nezavisnim rečenicama funkcija HK slabije je određena: HK s glagolima nesvršenog vida vjerojatno je historijski kasniji stupanj razvoja;
- radnja izražena HK često je povezana s drugom radnjom (eksplicitno u spomenutim vremenskim zavisnim rečenicama), a često i s nekim vanjskim čimbenikom koji se razabire iz (šireg) konteksta;

- povezanost dvaju ili više događaja (radnji), koja se primjećuje kod HK, može se usporediti sa sličnom vrstom povezanosti kod staroslavenskog imperfekta svršenih glagola;
- HK je izrazito zastupljena u vremenskim zavisnim rečenicama, gdje često ima vrlo određenu funkciju;
- HK je možebitno nastala u zavisnim rečenicama; njezina upotreba u nezavisnim rečenicama predstavljala bi kasniji stupanj razvoja (zavisna rečenica više ne mora biti prisutna).

LITERATURA

S. B a b i ć, 1978: "Iterativizacija i srodne pojave u tvorbi glagola", *Filologija*, 8, 37-48.

A. A. B a r e n t s e n, ASPAC (Amsterdam Slavic Parallel Aligned Corpus)

Adrian B a r e n t s e n, 2008: "Выражение последовательности действий при повторяемости в прошлом в современных славянских языках", *Studies in Slavic and General Linguistics*, 34.

M. B e l y a v s k i - F r a n k, 2003: *The Balkan Conditional in South Slavic. A Semantic and Syntactic Study*, München: Otto Sagner.

S. D i c k e y, 2000: *Parameters of Slavic Aspect. A Cognitive Approach*, Stanford: CSLI Publications.

H. G a l t o n, 1976: *The Main Functions of the Slavic Verbal Aspect*, Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts.

M. H e l l m a n, 2005: *The verbs znati and um(j)eti in Serbian, Croatian and Bosnian: a case study in the grammaticalisation of habitual auxiliaries*, Helsinki.

E. H e r c i g o n j a, 1961: "O nekim značenjima osnovnih preteritalnih vremena u jeziku Zografskog kodeksa", *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 4, 87-124.

H. P. H o u t z a g e r s, 1991: "Имперфект в чакавских диалектах острова Паг", *Советское славяноведение*, 5, 77-82, Москва.

M. I v i ć, 1983: "Načini na koje slovenski glagol ovremenjuje ponavljaju radnju", *Lingvistički ogledi*, 37-56.

J. K a l s b e e k, 1984: "Izvedeni nesvršeni glagoli u nekim čakavskim govorima", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 14, 169-176.

J. K a l s b e e k, 2003: "Jedno poglavlje iz sintakse istarske čakavštine: upotreba glagolskih oblika", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 12, 103-113.

J. K a l s b e e k, 2008: "Habitual expressions in Old Croatian texts", *Studies in Slavic and General Linguistics*, 34.

- M. K u š a r, 1894: "Rapski dijalekat", *Rad JAZU*, 118, 1-54.
- D. M a l i ć, 1997: *Žića svetih otaca. Hrvatska srednjovjekovna proza*, Zagreb: Matica hrvatska, Institut za hrvatski jezik.
- T. M a r e t i ć, 1963³: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- A. M l a d e n o v i ć, 1957: "Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika", *Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu*, 2, 89-144.
- S. M ø n n e s l a n d, 1984: "The Slavonic Frequentative Habitual", C. de Groot, H. Tommola (eds.) *Aspect Bound. A voyage into the realm of Germanic, Slavonic and Finno-Ugrian aspectology*, 53-76.
- A. M u s i ć, 1896: "Kondicional u hrvatskom jeziku", *Rad JAZU*, 127, 141-209.
- M. R e š e t a r, 1898: "Primorski lekcionari XV. vijeka", *Rad JAZU*, 134, 80-160; 136, 97-199.
- M. S t e v a n o v i ć, 1974²: *Savremeni srpskohrvatski jezik II.*, Beograd: Naučna knjiga.
- A. Š o j a t, 1982: "Turopoljski govori", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 6, 317-493.
- N. V a l j e v a c, 2002: *Govor u slivu Lašve (= Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik IX)*, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
- V. S. X r a k o v s k i j, 1997: "Semantic types of the plurality of situations and their natural classification", Xrakovskij, V. S. (ed.) (1997) *Typology of Iterative Constructions (= Lincom Studies in Theoretical Linguistics 04)*, München-Newcastle: Lincom Europa, 3-64.

THE FORM OF CONDITIONAL USED TO DENOTE A HABITUAL PAST ACTION

SUMMARY

Compared with the situation in other Slavic verbal systems, the use of Conditional to express habitual actions in the past constitutes a particular feature of the Croatian-Bosnian-Serbian diasystem, although not all of it. Historically, this use of Conditional apparently replaced a similar use of Imperfect in Old Slavic and Old Croatian, particularly with perfective verbs, and especially in dependent clauses, where habitual Conditional is most frequent.

Perfective habitual Conditional, which is more frequent than the imperfective one, clearly "fills a gap in the system", as it explicitly denotes repeated finished actions in the past, as opposed to repeated unfinished actions or processes. In contemporary language, perfective Conditional and both imperfective Conditional and imperfective Preterite are concurrent forms which function as habitual constructions. The question is raised whether factors like verbal aspect, type of iteration (mainly expressed by adverbs), a connection with another action or with an external factor in the context or situation, and the use in independent or dependent

clauses influence the choice of habitual Conditional. In an attempt to answer this question, the authors investigated the use of habitual Conditional in combination with some adverbs denoting frequency, and its use in dependent clauses with the conjunctions *čim* and *kad*. The databases used were the Amsterdam Slavic Parallel Aligned Corpus (ASPAC), and the Croatian national corpus (HNK).

KEY WORDS: *repeated actions, iterative, frequentative, conditional, habitual constructions, verbal aspect*